

KÓP MÁNILI SÓZLERDI “NILUFAR GÚLI” USÍLÍNAN PAYDALANÍP OQÍTÍW USÍLLARÍ

Durisbergenova Asiya

Ájiniyaz atındaǵı NMPI 4-kurs studentı.

İlimiy basshı f.i.k., docent Allanazarov E.E.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17704484>

Kalit so'zlar: *Tilshunoslik, frazeologiya, metodika, innovasiya, ekvivalent, semantka, forma*

Ключевые слова: *лингвистика, фразеология, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.*

Til iliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde kóp mánilerine bay sózlerdi ámeliy jaqtan qollanıwdaǵı ózgeshe bir túr retinde, semantikalıq máni birligi sıpatında bahalanadı. Kóp mánilikke iye sózler kórkem sóz ustasınıń sheberligine baylanıslı qáiplese, dóretpeniń sapalıq dárejesiniń artıwında xızmet etedi hám til baylıqlarınıń úlken bir toparın payda etip, troplardıń ishinde ayırıqsha orındı iyeleydi.

Kóp mánili sózler stillik maqsetlerde til iliminde kóp ónimli qollanıladı. Ásirese olar ayırıqsha bir pikir bildiriwde, sózdiń tásir etiw kúshi arqalı emociyanı kúsheytiwde, sezimtalıqtı oyatıwda maqsetli qollanılwı arqalı birinshiden sózdiń mánilik kúshin arttırsa, ekinshiden sózdiń stillik qollanılwı órisin keńeytedi. Qaraqalpaq tilinde insan hám ionıń tábiyatı, haywanatlar dúnyası, qus atları sonday-aq, basqa da qubılıs, háreket atamaları awıspalı mánilerde kóp mánilik ǵızmet atqarıwsa ásirese, kórkem súwretlewde sıpatlawshı xızmette paydalanılıp, poetikalıq qatarlarda obrazlılıq kúshi, ekspressivlik-emotsionallıq mánilik sıpatı, olardıń oqıwshıǵa tásirsheńligi, adam sezimlerine qatnası anıq sezilip turǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Ádette tilde ulıwma xalıqqa belgili sózler, tábiyiy baylıqlar atamaları, kiyim-kenshek, terekler menen gúller atamaları, tábiyat qubılısları hám azıq-awqat ishimlik atamaları tiykarında metaforalar jiyi payda bolıp, obektlik qatnaslar tiykarında usılayınsha tematikalıq toparlarǵa bólip sıpatlama beriw maqsetke muwapıq boladı. Kórkem shıǵarmanıń tili, onda kóp mánili sózlerdi qollanılwı, sóz semantikasınıń keńeyiwi, sózdiń tilde paydalanıw funksiyasınıń rawajlanıwına sebepshi boladı hám ayırıqsha birlik, semantikalıq máni birligi sıpatında bahalanadı. Kóp mánili sózler stillik jaqtan qollanılganda atawshı hám sıpatlawshı xızmet atqaradı. Sonlıqtan sóz mánisiniń tuwrıdan tuwrı iske asırılıwı emes, al uqsaslıq tiykarında basqa sáykes obektlerdi atawda, sıpatlawda tildiń ishki rawajlanıw nızamlıqlarına baylanıslı salıstırılıwshı obektlerdiń qatnasına, túr-túsine, ornına, xızmetine hám taǵı basqa da uqsaslıqlarına qaray mánilik qurılısındaǵı mánisi sıpatında tán alınadı.

Kóp mánili sózlerdi stillik maqsetlerde sheber paydalanıw sózlerdi ustalıq penen qollanıwshı sóz sheberleriniń úlesine tiyisli. Bunda xalqımızdıń súyikli kórkem sóz sheberi Ájiniyaz babamızdıń dóretpelerinen mısallar keltirsek, onda tuwılǵan jerge muhabbat, ayralıq hám el jurttı haqqındaǵı, basqa da ishki sezimlerde beriwde onıń kóp mánili sózlerge bay qosıqları itibarǵa ılayıq. Onıń hár qıylı mazmundaǵı qosıqlarında ádep-ikramlılıq úlgileri, insaniyılıq, adamgershilik paziyletleri awıspalı mániler arqalı tereń emociyonallıq awıspalı máni ózgesheligin berip súwretlegenin kóremiz. Misalı, onıń “Ellerim bardı” qosıǵında:

Sóylegende sheker eter sózińdi,
Kórgende biymaǵrur eter ózińdi,
Báhári toydırar eki kózińdi,
Láyli Zuleyxaday qızları bardı.

-qatarlarında sózdi sheker qantqa (Sóylegende sheker eter sózińdi) salıstırıp kóp mánilikti payda etse, qızlardı kórseń hayran qalıp tilsiz (Kórgende biymaǵrur eter ózińdi) qalasań, dep awıspalı kóp mánilikte, sózdiń mánisin bórttirip, onıń qúdiretin ekspressivlik-emotsionallıq kúǵke aylandırǵan. Al endi mına qatarlardı talqılap kórsek:

Mal iyesin tabar, sóz tapsa júye,
Shóbinde sháfaát, qusında kiye,..
Jilwa taslap, hárne barın saz etken,
Jigitlerdiń kewlin báhár-jaz etken,...

Bul qosıq dizbeklerinde shayır qaraqalpaq shóplerine shekem (Shóbinde sháfaát) shıpalı, emge dawalı ekenligin maqtanısh etip, metaforalar payda etse, quslarınıń (qusında kiye) kiyeli, kesapatı tiyip ketiwi múmkinligin, obalı awır ekenligin kóp mánilik arqalı etiw arqalı túsindirgen. Keyingi (Jigitlerdiń kewlin báhár-jaz etken) qatarlarında qızlar óz jilwa-nazi (Jilwa taslap) menen, názer taslawı menen, jigitlerdiń (Jigitlerdiń kewlin báhár-jaz etken) kewilin kóterip, báharge, jazǵa salıstırıp kóp mánilikti payda etkenligin, hám sonıń menen birge qosıqta sózdiń qudiretli kúshin arttırǵanın kóriwge boladı.

Oqıwshılardıǵa arnalǵan mektep sabaqları hám oqıw qurallarında, oqıwshılar menen túrli praktikalıq awızeki hám jazba jumıslar kóbinese kórkem shúǵarmalardan alınǵan kórkem tekstlerge, mısallardı tiykarlanǵan. Bunıń sebebi kórkem shıǵarmanıń tili janlı tildiń barlıq kórinislerin óz ishine aladı. Oqıwshı bolsa sabaq barısında kórkem shıǵarma tilin úyreniw arqalı kóp mánilikti tuwra mánili sóz benen baylanıstırıp úyrenedi. Sol tiykarda ana tilden kórkem shıǵarma tili kóleminde ilimiy hám ámeliy qollanıw boyınsha bilim alıw múmkinshiligine iye boladı. Muǵallım joqarǵı klaslardı barǵan sayın tek

anaw, ya mınaw qısqa tekst hám mısallardıń bazasında til qubılısları menen faktlerine analiz isletiw menen ǵana sheklenip qalmastan, belgili bir konkret kórkem shıǵarmanıń tilin baqlaw, ol tuwralı oqıwshılardıń juwmaq shıǵarıwına da tayarlaw orınlı. Onıń ústine tildegi tariyxıy ózgerislerge, jetilisiwlerge názer awdarıw, tildiń rawajlanıwın baqlawdı kórkem ádebiyat shıǵarmalarınıń tutqan ornı girewli, sózlerdiń sóz mánisleriniń hár qanday túrleri onda kóbirek kózge taslanadı. Til ústinde ásirese, kórkem sóz ustalarınıń shıǵarmalarınıń tili ústinde jumıs islew, - olarǵa tallaw jasaw oqıwshılardıń durıs túsinigin ǵana keltirip shıǵarıp qoymay, al ulıwma qaraqalpaq tilindegi tillik kóp mánilik qubılıslardı da tereń úyreniwine, bilim kónlikpelerine iye bolıwına, olardı tallay alıw uwıwına, tereń biliwge kónligiwin keltirip shıǵaradı.

Poetikalıq dóretpelerde kórkem sóz sheberiniń dóretywshilik izleniwleri, tapqırılıǵı menen ustalıǵı sheshiwshi ról atqaradı. Onda shayırdıń kórkem suwretlewdegi originallıǵı, navatorlıǵı, batırılıǵı usaǵan poetikalıq sapalar qalıpleseı. Eń jaqsı ádebiy shıǵarmalarǵa tán onıń kompoziciyasına, ideyasına, mazmunına, sapalıqqa obrazlılıq penen tásirsheńlikke, estetikalıq zawıqlıqqa tiykar bolatuǵın qurılısh elementleriniń joqarı sapada shólkemlesiwine tiykar bolatuǵın barlıq elementleri menen bir qatarda poetikalıq tili arqalı dóreydi. Hár qanday poetikalıq shıǵarmada oqıwshıǵa dárhal seziletuǵın originallılıq janalıq, navatorlıq mine poeziyasınıń bahalılıǵın anıqlawshı sol belgilerdiń dál kórinisleri arqalı ǵana payda boladı. Onda poetikalıq tildiń ornı bir bólek.

Til iliminde tán alınıwınsha, kóp mánilik sóylewdiń hám onı jazıwdaǵı obrazlılıǵı, ekspressivliligi menen tikkeley baylanıslı tillik stilistikalıq, semantikalıq-stilistikalıq kategoriyalar bolatuǵın bolsa, onda olardıń denotatlıq, signifikatlıq, atamalıq qatnaslarına hám baylanıslarına tiykarlanǵan tematikalıq toparlarına, olardıń kórkem shıǵarmada stillik qollanıw halatların anıq faktler bazasında lingvostilistikalıq jaqtan baha beriw oǵada zárúr. Óytkeni, obrazlı-kórkem ekspressiya ádebiy shıǵarmada shólkemlestiriwshi, poeziya menen prozanı basqa funkcionallıq stillerden ajıratıwǵa sebepshi bolatuǵın tiykarǵı dúzilislik elementlerden esaplanadı. Obrazlılıq hám kórkemlilik arqalı obrazlar, kartinalar, turmıs saxnaları anıq sáwlelenedi, olar eń áhmiyetli estetikalıq sapa bolıp tabıladı. Sóylew obrazlıǵı sóylew qurallarınıń mazmunlıq ózinshelligi, olardıń qollanıw usılları hám qollanılatuǵın ornı arqalı dóreydi. Sózde ekspressiyanıń payda bolıwı, mánilik kúramınıń keńeyiwi hám qospalanıwı, onıń dúzilisinde qosımsha mánilik boyawlardıń dórewi menen birge iske asadı. Bul bahalawshı-sıpatlawshı qásiyetler menen belgiler sóylewdiń áhmiyetli belgilerinen ibarat.

Oqıtıw metodları kóp hám hár qıylı. Solayda olar pútin bir sistema sıpatında óziniń tiykarǵı belgileri, wazıypaları menen xarakterlenedi. Aytayıq, oqıtıw metodları

oqıtılatuǵın pániniń barlıq tárepin qamtiy alatuǵınday bolıwı, óz-ara bir birinen baylanıslı, bir maqsetke qaratılıwı oqıwshılardıń úyreniwge tiyisli materailardı ózlestiriwine, onı tolıq meńgere alıwına sáykes kónlikpelerdi boldırıwǵa járdem etiw lazım. Muǵallimniń sózine tómendegi talaplar qoyıladı: izbe –izlik hám anıqlıq, kórsetpelilik, túsiniksiz orınların túsindirip barıw, hám bir faktı mısallar menen dálillew, logikalıq jaqtan baylanıslılıq, ádebiy til normasını saqlaw tildiń kórkemlik qurallarınan paydalana biliw, mazmunlı, tiyanaqlı, túsinikli, tásirli bolıw. Muǵallimniń sózine tómendegi talaplar qoyıladı: izbe –izlik hám anıqlıq, kórsetpelilik, túsiniksiz orınların túsindirip barıw, hám bir faktı mısallar menen dálillew, logikalıq jaqtan baylanıslılıq, ádebiy til normasını saqlaw tildiń kórkemlik qurallarınan paydalana biliw, mazmunlı, tiyanaqlı, túsinikli, tásirli bolıw.

Kóp mánili sózlerdi oqıtıwda «Nilufar gúli» usılı qollanǵan sabaq waqıtında oqıwshılardıń ózlestirgenligin interaktiv belgiler sistemasın paydalanıw járdeminde anıqlaw ushın qollanıladı. Bul usıldı qollanıw oqıwshılardıǵa tekst penen islewdiń áhmiyetliliǵin bildiriw arqalı olardıń qábiletin asıradı. Nilufar gúli usılınıń belgiler sisteması tómendegidey kóriniske iye bolıwı shárt.

«Nilufar gúli» usılı. Kóp mánili sózlerdi oqıtqanda «Nilufar gúli» usılın qollanǵanda:

- 1-qádemde kórsetilgen tema boyınsha túsindiriwi isleri alıp barıladı;
- 2-qádem - berilgen mazmun arqalı individual oqıw talap etiledi;
- 3-qádem óz pikirleri tiykarında alınǵan nátiyjeni tallaw isleri alıp qaraladı;
- 4-qádemde alınǵan maǵlıwmattı organayzer tablicası túrinde sistemalastıradı.

Nilufar gúli usılında birinshi dáslep belgilengen tema boyınsha «Polli oyın» texnologiyası paydalanıladı;

1-basqıshda berilgen mazmun belgilerin qollanıw arqalı individual oqıw talap etiledi;

2-basqıshda «aqılıy hújim» tiykarında alınǵan nátiyjeni oqıw tiykarında alınǵan mazmunı menen baylanısta tallaw alıp qaraladı;

3-basqıshda alınǵan maǵlıwmattı Insert tablicası túrinde sistemalastırıw kerek.

Hár sózdiń ózine tán funkcionallıq-stilistikalıq rol atqarıp turǵanlıǵın ańsat seziniw obrazlı kontekstten anıqlawǵa boladı. Aytayıq, xat, qálem (anıqlıq, durıslıq) qaharmannıń ishki sezimine, mártligin sıpatlawshı (bahalaw sezimi), kúsheyp sıpatlawshı mánilik-stillik boyaw, hadal jan (tazalıq) – bahalaw mánilerine, onnan da ótkir bahalawshı sezimdi sıpatlaw xızmetinde, esigin ahtıń aqıldıń (maqtau) – quwanıshtıń, qanaatlanıwshılıqtıń belgisi, quwanǵanı, ráhátlenǵanı, tolip-tasqanlıǵı usaǵan stillik boyaw arqalı ondaǵı psixologiyalıq halattı, adam sezimin obrazlı túrde kúsheyp kórsetiw xızmetinde,

psixologiyalıq halattıń, assotsiatsiyanıń kórinisi hám t.b. bolıp tabıladı. Til materiýallarıń, sonıń ishinde kóp mánili sózlerdi qollanıw jaslardı ómir shınlıgıń tereń túsiniwge úyretetuđın ruwxıylyq qurallardıń biri. Oqıwshılardıń oy-órisin ósiriwde, olardıń jazba hám awızsha sóz baylıgıń, sawatlılıgıń rawajlandırıwda qaraqalpaq tili pániniń ornı ayırıqsha hám xızmeti ullı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, kóp mánili sózlerdi Nilufar gúli usılınan paydalanıp oqıtıw arqalı oqıwshılarga tek ǵana bilim berilip qoyılmastan, olardıń oy-órisiniń keńeyiwine, dúnya tanımалılıgıńıń rawajlanıwına tásiri joqarı boladı, dep esaplaymız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. Nókis-1998.
2. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. - Москва,1954, - С.181-216.
3. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2013.
4. Allanazarov E. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. “Nókis”, 2023.